

KIRIM TATARLARININ ANADOLU'YA GÖÇÜ VE GÜNÜMÜZDE ÖRGÜTLENME SORUNLARI

DOÇ. DR. NURİ KAVAK*

Giriş

Kırım Tatarları ülkemizin hemen hemen her yerleşim yerinde yaklaşık 150 yıldır bizimle et ve kemik misali bir arada yaşamaktadırlar. SSCB'nin dağılması ile başlayan yeni süreç ile ana vatanlarıyla kurulan bağlar ülkemizdeki Tatarların birlik ve beraberliğinin önemini daha da artırmıştır. Bu cümleden olarak ana vatanlarına ve orada yaşayan akrabalarına karşı dünyanın en çok Kırım Tatarının yaşadığı bir ülke olarak Türkiye'deki Tatarların basit siyasi çekişmeler nedeniyle gittikçe dağınık bir örgütlenmeye doğru gitmeleri, kendi aralarındaki bölünmenin verdiği zararlar neticesinde millî davaları kan kaybetmektedir.

İçeride ve dışarıda azınlık statüsüne dâhil etme üzerine oynanan oyunlardan uzak durabilmek önemli bir sorun hâline gelmiştir. Ülkemiz için iyi niyet beslemeyen güçler, büyük maddi imkânları seferber ederek yeni bir ayrıştırma yöntemini Türk Milletinin önüne koymak istemektedirler. O nedenden ötürü yaklaşık 6.000.000 Kırım Tatarının etnik, dinsel,

Ülkemiz için iyi niyet beslemeyen güçler, büyük maddi imkânları seferber ederek yeni bir ayrıştırma yöntemini Türk Milletinin önüne koymak istemektedirler.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

beşeri ve sayamayacağımız birçok kardeşlik bağının 75.000.000'lük Türk Milletiyle olan beraberliğinin zedelenmesine müsaade etmememiz gerekmektedir.

Kırım Tatarları

Kırım topraklarının stratejik ve jeopolitik konumunun hassasiyeti ile birlikte Karadeniz üzerindeki egemen güçlerin bitmek bilmeyen iştahları, hem Kırım'ı hem de Kırım Tatarlarını sürekli ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle tarih boyunca bu coğrafya büyük mücadelelerin bir sahası olmuştur. 375 Kavimler Göçü ile başlayan Türklerin batıya doğru yer değiştirmeleri Kırım topraklarının da etnik yapısını değiştirmeye başlamıştır. Nitekim bölgede Hazar hâkimiyetinin tesisi ile beraber Kıpçak Türkleri yerleşik bir duruma gelmiş¹; Peçenekler, Kıpçaklar ve daha sonra Altın Orda İmparatorluğu bölgenin bir Türk yurdu hâline gelmesini sağlamıştır.²

Altın Orda Devleti hükümdarı Toktamış Han'ın, Timur'a üst üste iki kez yenilmesi sonucu ülke birkaç kısma ayrılmıştır.³ Bu parçalardan bir tanesini de Kırım Hanlığı oluşturmuştur. Kırım, Altın Orda hanlarının iç mücadeleleri esnasında sığındıkları bir merkez olduğundan dolayı, bölgede karışıklık uzun süre devam etmiştir. Cengiz soyundan gelen birçok hanzadenin Kırım topraklarını da içine alan hâkimiyet mücadelesi sırasında⁴, Kıpçak bozkırından göç eden Şirin kabilesi Kırım'a yerleşmiştir. Altın Orda Hanı olan Seyyid Ahmed Han'dan ziyade Kırım'ın denetimi Şirin Kabilesi Beyi Tekene'nin eline geçmiştir.⁵ Tekene, Cengiz soyundan Gıyasedin Bey'in oğlu Hacı Geray'ı Kırım'a davet etmiştir.

Hacı Geray'ın Kırım'a gelmesi ile de bağımsız bir Kırım Hanlığı ortaya çıkmıştır.⁶ (1441) Hacı Geray'ın kurduğu ve sahip olduğu hanlığın sınırları, 1453 yılında sadece Kırım yarımadasından ibaret olmayıp daha geniş alanları kapsıyordu. Bu alan; Kıpçak Bozkırı, Taman ve Kabartay illeri, Azak Denizi'nden Dnyester nehrine kadar Nogay sahası, kuzeyde Don, Özü ve Dnepr nehirleri arasındaki Don Kazaklarının toprakları içerisinde yer alan Belgorod'a kadar olan coğrafyaları içine alıyordu.

Hacı Geray 1466 yılında öldükten sonra kardeş kavgaları başlamışsa da Mengli Geray, 1467 yılından 1474 yılına değin kesintisiz Kırım tahtında kalarak ülkeyi tekrar toparlamıştır. Ancak 1475 yılının ilkbaharında diğer kardeşi Haydar'ın başkaldırışına dayanamayarak Kefe Cenevizlilerine sığındığında⁷, Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'e bir arıza göndererek, Kırım'da yaşayan Cenevizlilerin yerini almasını tavsiye etmiştir. Mengli Geray'ın Osmanlı Sultanı ile ilişkide bulunduğunu anlayan Cenevizliler, kendisini tutuklayarak Kefe'deki zindana attılar. Gerek

Eminek Mirza'nın isteği, gerekse Mengli Geray'ın tutsaklığı, İstanbul'a elçilerin gönderilerek yardım istenmesini zaruri kılmıştır.⁸

Osmanlı Devleti, gelen habercileri kabul ederek derhâl sefer kararı aldı. Şüphesiz ki; Osmanlı Devleti de uzun yıllardır, böyle bir fırsat anını beklemişti. Nihayet 1475 yılının ilkbaharında Gedik Ahmet Paşa'nın komutasındaki büyük bir Osmanlı donanması Kefe açıklarına geldi.⁹ Ardından üç yüz kadar irili ufaklı gemilerden oluşan Osmanlı donanması, Kefe şehrini şiddetli bir saldırı sonucu Cenevizlilerden aldı.¹⁰ (1475) Bu esnada Cenevizlilerin elinde esir bulunan Mengli Geray Han da kurtarılarak özgürlüğüne kavuşturuldu.¹¹ Gedik Ahmet Paşa, hemen Mengli Geray'ın hanlık haklarını tanıyarak, kendisini tekrar devletin başına getirdi.

Osmanlı birlikleri kısa bir süre içinde Kefe dahil Çerkezistan'a kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün Ceneviz kalelerini bir bir ellerine geçirdiler.¹² Mengli Geray da, Cenevizlilerin yardımı ile han olan Nur-Devlet'in elinden hanlığını geri aldı. Hemen sonrasında da Mengli Geray, Gedik Ahmet Paşa ile anlaştı.¹³ Bu anlaşmanın belgeleri günümüze ulaşmamakla birlikte, hanın hem kendi hem de Padişahın adına hutbe okutması, varlığını doğrular niteliktedir (1475). Fakat Osmanlı Devleti, Karabuğdan Beyi Etyen'e karşı açtığı sefere Mengli Geray'ı davet etmişse de, Mengli Geray Seyid Ahmet Han'ı bahane ederek sefere katılmayınca hanlık makamından alınmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti kendisini Kefe Kalesi'ne hapsederek, Nur-Devlet Han'ı tahta geçirmiştir. Ancak bir süre sonra gerek Eminek Mirza'nın Fatih Sultan Mehmet'e yazdığı mektuplar, gerekse Osmanlı sarayındaki Mengli Geray yandaşlarının ağırlığı, tekrar kendisinin han olarak atanmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığına kendi isteklerine harfi harfine uyacak birisinin gelmesini istiyordu. Sanıyoruz ki, Mengli Geray bu konuda daha çok taviz vermiş olmalıdır ki; kendisi han olarak seçilmiştir. Nitekim bundan sonra Kırım tahtına çıkacak hanlar mutlaka Osmanlı Padişahı tarafından atanacak, işe

Gedik Ahmet Paşa'nın komutasındaki büyük bir Osmanlı donanması Kefe açıklarına geldi. Ardından üç yüz kadar irili ufaklı gemilerden oluşan Osmanlı donanması, Kefe şehrini şiddetli bir saldırı sonucu Cenevizlilerden aldı.

Yine Kırım Hanlığı'nın etkin gücü sayesinde ki; önce Eflak, Boğdan ve Erdel bölgeleri kolayca Osmanlı egemenliğini kabullenmişler ve de bu sonuç Karadeniz'e herhangi bir gücün sarkmasının önüne set çekmiştir.

yaramayan han ise hemen azledilecektir. Azledilen hanlar veya han ailesinden kimseler, bir nevi "rehine" sıfatıyla İstanbul'da, sonraları Rodos adasında alikonacaklardır. Bir de buna ilave olarak Kırım Hanları, mutlaka Osmanlı Padişahının açacağı bütün seferlere katılmak zorundadırlar. İşte bu şartlar altında Mengli Geray, 1478'de, İstanbul'dan Kırım'a Han olarak gönderilmiş¹⁵ ve bu defa Osmanlı Padişahına tam bir sadakatle hanlık yapmak üzere ikinci defa idarenin başına geçirilmişti.¹⁶ Mengli Geray bu suretle, İstanbul'dan Kırım'a gönderilen ilk Han'dır.

Öte taraftan Osmanlı Devleti, Kırım'ın kendisine bağlılığı sayesinde Karadeniz'de egemenliğini oluşturmayı başarmıştır. Özellikle büyük bir sorun haline gelen Ruslarla ve kuvvetli bir Lehistan'la Kırım Hanlığı sayesinde etkili bir siyasi ilişki kurulabilmiştir. Adeta Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde bir kale görevi görerek, bölgenin tamamen güvenli bir halde denetimde tutulabilmesine imkân tanımıştır. Yine Kırım Hanlığı'nın etkin gücü

sayesinde ki; önce Eflak, Boğdan ve Erdel bölgeleri kolayca Osmanlı egemenliğini kabullenmişler ve de bu sonuç Karadeniz'e herhangi bir gücün sarkmasının önüne set çekmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti nasıl Kırım Hanlığı'nın teminatı ise, Kırım Hanlığı'nda Karadeniz'in Osmanlı Devleti adına koruyuculuğunu yapan ve Kuzey Avrupa'da, Karadeniz'de Osmanlı egemenliğini engelleyecek her türlü güce karşı Osmanlı Devleti'nin en etkili silahı görevini üstlenmiş bir devlet konumundaydı. Rusların dünya devleti olma yolundaki denizlere açılma isteğini engelleyen yegâne güç, Avrupalıların dediği gibi "İmparatorluğun Sağ Kolu" olan, Kırım Hanlığı idi. Akdeniz'de Kıbrıs'ın önemi ne ise Karadeniz'de de Kırım yarımadasının önemi aynı idi. Kısacası Osmanlı Devleti'nin "Rusya İşleri" Kırım Hanları'na aitti. İşte bunun içindir ki, Moskova Knezleri, Osmanlı Padişahı katına ancak Hanlar aracılığıyla ulaşabilirlerdi. Zaten Hanlar da Devlet-i Aliyye'nin Rusya ile olan ilişkilerinde, kendilerini yetkili görmekteydiler.

Kırım'ın önemini sürekli artıran etken şüphesiz Rus ilerleyişi idi. Kazan ve Astrıhan eyaletlerini egemenliği altına alan Ruslar, geniş bir nefes alma imkânı bulmuşlardı. Ancak 1475'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin himayesine geçen

Kırım Hanları, Rusların önemli şehirlerine akınlar yaparak bu yerleri yağma etmişlerdi. Kazan Hanları'nın baskısından kurtulan Ruslar, bu sefer Kırım Hanları'nın akınlarına maruz kalmışlardı. Ama Kırım kuvvetleri sadece atlı askerlerden oluştuğu için ele geçirdikleri yerleri devamlı surette egemenlikleri altına alamamışlardı; lâkin Ruslar yine de bu hücumlardan bıkmıştır. Bu nedenle akınları önlemek için belirli bir miktar yıllık vergiyi Çar Petro dâhil vermek zorunda kalmışlardır. Diğer yandan Kazan ve Astrıhan Hanlıklarının yeniden kuvvet bulmaları için Kırım Hanlığı'nın yardım etmesi gerekiyordu. Ama bu strateji üzerinde yoğunlaşamamış ve başarı da elde edilememiştir.

Kırım'ın Çerkezistan üzerindeki etkisi şüphesiz Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasının ehemmiyetli bir noktasını oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti gerek İran gerekse Avusturya ve Lehistan ile olan savaşlarında, Kırım Hanlığı'nın atlı kuvvetleriyle düşman içlerine kadar akın yaparak önemli başarılar elde etmişlerdir. Yine Osmanlı Devleti'nin Moldavya bölgesindeki topraklarını, Kazak akınlarından Kırım Hanlığı korumuştur. Ayrıca Kırım Hanlığı, düzenli olarak kuzey ülkeleri hakkında istihbarat elde ederek gönderdiği bilgiler sayesinde Osmanlı Devleti'nin kuzey politikası şekillenmiştir. Öte yandan Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin seferlerine asker göndererek katılmakla birlikte, lojistik destek de sağlamıştır.

Bütün bunlara ilave olarak, Osmanlı Devleti'nin Çerkez halkını idare edecek bir görevlisi veya daimi olarak tayin edilmiş bir valisi yoktur. Buna mukabil Çerkesleri Kırım Hanları aracılığıyla kendisine bağlı tutmuştur. Çerkesler de Kırım Hanlarından ve halkından başka bir milletle uzun süre ilişki kurmamışlardır. Kırım'ın Çerkezistan üzerindeki etkisi şüphesiz Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasının ehemmiyetli bir noktasını oluşturmaktadır.

Hülâsa, Osmanlı Devleti XV. ve XVI. yüzyıllarda Tuna nehrini doğal bir sınır kabul eden stratejisini, Karadeniz odaklı bir kuzey politikası çerçevesinde değerlendirmiştir. Kardeş Kırım Hanlığı sayesinde Rusya, Lehistan, Eflâk ve Boğdan Prenslikleri ile bölgede mücadele edilmiştir. Bahsi geçen yüzyıllar boyunca inisiyatif sahibi olunarak, kuzey siyaseti başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Ancak XVII. yüzyıl sonrası iç politikadaki sıkıntıların dış politikaya yansımaları bütün bu olumlu gelişmeleri ortadan kaldırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle birlikte Karadeniz Rus baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Sıcak denizlere inmeye çalışan Rusya, 1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile önemli bir mesafe almayı başarmıştır. Buna göre Kırım Osmanlı himayesinden çıkarılarak sözde bağımsız bir devlet konumuna getirilmiştir. Nihayetinde kukla hanlar neticesinde 1783 yılında Kırım işgal edilerek bölge tamamen Rus hâkimiyeti altına girmiştir.

Kırım Tatarlarının Osmanlı Ülkesine Göçü

Kırım üzerinde Rus hâkimiyeti bütün acımasızlığıyla inşa edildikçe hem Tatarlar bu durumdan ötürü göç etmek istemişlerdir hem de Ruslar Tatarsız bir Kırım'ı kendileri için daha uygun gördüklerinden dolayı göçü teşvik etmişlerdir. Yaklaşık 1783-1922 yılları arasında tahmini 1.800.000 Kırım Tatarı Osmanlı ülkesine göç etmiştir. Bu göçlerin en önemli sebebi siyasidir. Yani Rusların bu toprakları tam hâkimiyetlerine almak için nüfus yapısını kendilerine uygun milletlerin Tatarların yerini almasını istemeleridir. Zamanla dini, ekonomik, beşeri gibi birçok sebep de göçün oluşmasına veya devam etmesine etki etmiştir. 1783 hatta biraz daha eski tarihlerde başlayan göç sayısal anlamda çok olmadığından ötürü etkisi de az olmuştur. Ancak 1859 yılında giderek artan baskılar sonucu başlayan Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Nogayların göçü kitlesel bir hareketin başlamasını tetiklemiştir. Artık 1859 ve 1860-1861 göçleri ile Kırım coğrafyasındaki Tatarların nüfusu mevcut nüfusun yarısından daha az bir seviyeye düşmesine neden olmuştur. Bu durum ise Kırım'da yaşayanların daha olumsuz ve daha kötü şartlarda yaşaması anlamına gelmektedir. Belki de kırılma noktası işte bu andır.¹⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kaybedilen topraklardan başlayan yeni göç dalgası içinde Kırım'dan Balkanlara gelerek Romanya'ya yerleşmiş olan Tatarların yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında tekrar göç etmelerine neden olmuştur. Kısacası bir insan ömründe iki kez büyük bir faciayı ya da travmayı yaşamak zorunda kalmışlardır. Artık Kırım'dan, Romanya'dan, Yunanistan'dan ve Makedonya'dan talihsiz yüz binlerce her şeyini kaybetmiş Müslüman tebaa Anadolu'ya akın etmektedir. Osmanlı ülkesinde yaşayan Tatar nüfusu Rusya'da yaşayanlardan kat ve kat daha fazla bir hâle gelmiştir.

Gelen göçmenler Anadolu, Suriye ve Rumeli topraklarındaki birçok vilayete nakledilerek yerleştirilmeye başlandı. Türkiye'nin hemen hemen her yerinde artık Kırım Tatarı yaşıyor hâle gelmiştir. Gerek dil olarak Anadolu insanından çok farklı olmamaları gerekse tarım, zanaat ve birçok üretim metotlarını biliyor olmaları adapte

olmalarını, Anadolu insanıyla kaynaşmalarını sağlamıştır.

Bolşevikler'in 1920'de Kırım'ı ele geçirmeleriyle başlayan felaketler zinciri 1944 yılında asrın gördüğü en büyük soykırımlarından birinin Kırım'da yaşanmasına neden olmuştur. Ruslar yaşlı, çoluk-çocuk ve kadınlardan oluşan mazlum Tatar halkını bile Kırım'da görmeye tahammül edemeyerek resmen insanları ya katletmişlerdir ya da ana vatanlarından koparıp uzak ülkelere göndermişlerdir.

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kırım özerk bir statüde Ukrayna'ya bağlanmıştır. Bu durum yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır. Artık Kırım'a gidip gelebilmek, sahip olduğumuz Rusların tahrip ettiği toprakları ya da kalabilmişse az sayıdaki geçmişe ait eserleri görebilmek mümkün olabilmiştir. Beşeri, iktisadi ve kültürel alanlarda Kırım ile Türkiye arasında güçlü ilişkiler kurulmaya başlanmıştır.

Günümüzde Örgütlenme Meselesi

Türkiye'de yaşayan Kırım Tatar nüfusu üzerinde yapılan tahminler neticesinde yaklaşık olarak 6.000.000 civarında oldukları iddia edilmektedir. Ülkemizin doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine hemen hemen her bölgesinde ve de neredeyse bütün vilayetlerinde yerleşik olarak Tatarları görmemiz mümkündür. Bahsedildiği üzere Kırım Tatarları büyük göçler yaşayarak dünyanın birçok yerine gitmelerine rağmen gerek diğer ülkelere gerekse de ana vatanlarından ve de her yerdeki nüfuslarından daha fazlası, şu an ülkemizde yaşamaktadır.

Kırım Tatarları değişik adlar altında dernek ve vakıflar kurarak onlarca yerleşim yerinde bir araya gelerek, dayanışma ve yardımlaşma adı altında bir dizi faaliyeti yürütmektedirler. Zaman zaman ana vatana gidilerek kültürel, akrabalık, eğitim ve dini olmak üzere değişik sebeplerle bağlar kurulmaktadır. Uzun yıllardan beri birçok öğrenci karşılıklı Kırım ve Türkiye'de eğitim-öğretim görmekteler. Ayrıca Kurban Bayramı'nda binlerce kurban Kırım'daki yoksul Kırım Tatarlarının

**Artık Kırım'dan,
Romanya'dan,
Yunanistan'dan
ve Makedon-
ya'dan talihsiz
yüz binlerce her
şeyini kaybetmiş
Müslüman tebaa
Anadolu'ya
akın etmektedir.
Osmanlı ülkesin-
de yaşayan Tatar
nüfusu Rusya'da
yaşayanlardan
kat ve kat daha
fazla bir hâle
gelmiştir.**

yararlanması için orada kesilmekte, festival, kutlama, bilimsel toplantılar tertip edilerek ülkemizden oraya yansıyan birçok güzel münasebet örneklerinin gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Ancak son yıllarda örgütlenme bağlamında ve faaliyetlerin icrasında yaşanan bölünmeler tüm bu güzel tabloyu bozmaktadır.

Türkiye’de yerel bazda değişik siyasi eğilimlerin pençesinde yaşanan dağınıklığın yanı sıra çatı görevini görmesi beklenen örgütlenmelerde de son yıllarda sayısal olarak artış yaşanmaya başlamıştır. Bu durum temsilde birlik ve beraberliği ortadan kaldırmıştır. Zaten bahsedildiği üzere il ve ilçelerde değişik siyasi partilerin aday listelerinde yer alma yarışının bir yansıması olarak maalesef Kırım Tatarları suistimallere uğramaktadır. Dernek başkanlığı siyasi rant ile ilişkilendirilerek bazı kimselerin atlama taşı hâline getirilmiş durumdadır. Ayrıca Kırım Türklerinde milliyetçiliğin doğup gelişmesini Türk milliyetçiliğine güç katacağını düşünen çeşitli çevreler baskı altına almak için büyük çaba harcamaktadırlar.

Bugün iki büyük dernek ve bir tane de vakıf olmak üzere büyük çapta faaliyet gösteren üç adet örgüt bulunmaktadır. Dernek yakın zamana kadar bir adet iken şu an iki tane olmuş ve de daha başka hızla bölünme riskleri artarak devam etmektedir. Benzer sıkıntılar dışarıdaki Tatarlara da olumsuz olarak yansımaktadır. Muhattap olma adına yaşanan karmaşa böylesine büyük bir kitlenin içeride ve dışarıda sıkıntılar yaşamasına neden olmaktadır. Keza bunlara ilave olarak Kırım’da Suudi Arabistan başta olmak üzere birçok devletin cemaat ve mezhep propagandaları altında bölünmüş, bezgin bir Müslüman ahali ortaya çıkmıştır. Özellikle Suudi kökenli Vahabilik hareketi Kırım Tatarları arasında yıkıcı etki yaratmaktadır.

Öte yandan Ankara merkezli Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Kocaeli merkezli Kocaeli Kırım Tatarları Kültür ve Dayanışma Derneği ve Eskişehir merkezli Kırım Gelişim Vakfı Kırım Tatarlarını temsil eden örgütlerdir. Bu çoğalma devam ettiği sürece içeride gruplaşmalar artacak ve de dışarıdaki soydaşlarımızı da olumsuz etkileyecektir. Meselenin ehemmiyetine binaen birleştirici enstrümanların geliştirilmesi hayati bir önem arz etmektedir.

Sonuç

Türk Dünyası’nın önemli bir parçası olan Kırım Tatarları konusunda verdiğimiz mücadelede olumsuz sonuç almamız diğer Orta Asya’daki Türkleri olumsuz etkileyecektir. Bu denli güçlü bağların olduğu, milyonlarca akrabanın yer aldığı bir topluluğu Türkiye olarak yönlendiremiyorsak, oturup düşünmemiz gerekmektedir. O yüzden bu ülkede yaşayan tüm kesimler konuyu birlik ve

beraberlik noktasında çözüme kavuşturacak her türlü katkıyı vermelidir.

Gelecekte Kırım Tatarları'nın "Yeşil Ada"ya tekrar dönmelerini sağlayacak misyonu şimdiden kurgularken küçük menfaatlerin esiri olunmamalıdır. Birlik ve beraberlikten aldığımız güçle sorunların üstesinden gelerek, Kırım'da daha etkili mücadele edilmelidir. Bu nedenden ötürü dernek ve vakıfların çoğalmasını engelleyecek, siyasetin oyuncağı olmaktan koruyabilecek bir yapıyı inşa etmek zaruridir. Ayrıca kardeşlik bağlarımızı kuvvetlendirecek çabaların önünü açmak adına birtakım tedbirler almamız gerekmektedir.

- 1 BALÂ, Mirza (1955), "Kırım", *İ.A.*, c. 6, s.745-746.
- 2 KURTOĞLU, Fevzi (1973), "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Bellekten*, c.I, 1937, s. 641-642; Özalp Özbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Durumu*, Ankara, s. 5.
- 3 AKA, İsmail (1991), *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları, s. 13.
- 4 YAKUBOVSKİY, A.Yu. (1992), *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara: TTK Yayınları, s. 149.
- 5 AGAT, Nurettin (1962), "Bağımsız Kırım Hanları I. Hacı Giray Han (Melek)", *Emel*, Yıl:2, Sayı:11, c.1, Temmuz s. 19.
- 6 ORTEKİN, Hasan (1938), *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, s.7; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur*, çev. M. Reşat Uzun, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1980, s. 438-440; Abdullah Z. Soysal, "Müstakil Kırım Hanlığının Kuruluşu ve İlk Han'ı Hacı Giray", *Emel*, Yıl:1, Sayı:2, c.1, Mart 1961, s. 22.
- 7 İNALCIK, Halil "Kırım Hanlığı", *İ. A.*, Eskişehir s. 747.
- 8 MANTRAN, Robert (1995), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Server Tanilli, 2. baskı., c.1, İstanbul: V Yayınları, s. 123. "Konuyu sadece Cenevizlilerle çıkan sorun ve taht kavgası ile açıklamaz. Şöyle ki; Kefe'de hanı temsil eden Mamak 1473'te ölünce yerine geçecek kişiyi seçmek sorun hâline gelecektir. Mamak'ın kardeşi Eminek bu makama geçerse de Cenevizlilerle Mengli Geray anlaşarak kendisini onaylamazlar. Eminek de Fatih'ten bu ittifaka karşılık yardım ister. Fatih de gelen teklifi olumlu karşılar."
- 9 SOLAK- ZÂDE, ÇELEBİ MEHMED HEMDEMİ (1987), *Solak - Zâde Tarihi*, hzl. Vahid Çabuk, c.1, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 341-344 ; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sad., Neşet Çağatay, c.I-II, 2. baskı., Ankara: TTK Yayınları, s. 148.
- 10 BROCKELMANN, Carl (1987), *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, 1992, s. 234; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, c.II, 2.baskı., Ankara: TTK Yayınları, s. 823-827 ; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.baskı., İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s. 354.
- 11 YAKUBOVSKİY, age., s. 215 " Mengli Geray'ı hapse atanın Ahmet Han olduğunu belirtirken, Cenevizlilerin buna gücü yetmeyeceğini iddia eder. Hatta hapisten sonra hemen han olmadığı, İstanbul'a götürüldükten sonra han olarak geri gönderildiğini ifade eder."
- 12 EMİRİ, Ali "Kırım", *Emel*, hzl. İsmail Akçay, Sayı: 210, Eylül-Ekim 1995), s. 27.

- 13 İnalçık, age., s. 747.
- 14 HOCA SADETTİN EFENDİ (1992), **Tac-üt Tevarih**, hzl. İsmet Parmaksızoğlu, c.I, Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 559 ; Kurtoğlu, age., s. 642-643.
- 15 **Cevdet Paşa Tarihi Seçmeler**, Düz. ve Sad. Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar, c.I, İstanbul Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973, s. 48-49.
- 16 AHMET CEVDET PAŞA, “ Kırım ve Kafkas Tarihçesi “, (hzl. Ahmet Özaydın), **Emel**, sayı.221, Temmuz-Ağustos 1997, s. 12.
- 17 KIRIMLI, Hakan “Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçü”, www.kirimderneği.org.tr/sayfa.asp?is=457’de sayfa 2.